

Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant.

Gemeente Budel

Inhoud

1	Woord vooraf	3
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Budel. Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	10
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	16
6	Literatuurlijst	31
7.	Foto-overzicht	32
8.	Kaart gemeente Budel (bijlage)	

1 Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Budel, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1981 en werden verricht door drs.

A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiters, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

Door de gemeente Budel, op wier verzoek de inventarisatie mede is verricht, is medewerking verleend en zijn gegevens aangedragen. Waardevolle bijdrage is ook geleverd door de leden van de Heemkundekring 'Budel en Cranendonk'.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

● Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stede­bouw­kundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

● Planologische, landschappelijke en stede­bouw­kundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erf­be­planting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfo­logisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stede­bouw­kundige structuur of een historisch neder­zettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

● Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheids-waarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functie-waardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machts patronen, be-

staansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven. Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlind.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. Historische karakteristiek van de gemeente Budel

Landschap.

Het landschap van Budel is een onderdeel van het bovenloopgebied van de Dommel. De Buulder Aa, ontstaan door samenvloeiing van de Erk of kranjesbeek en de Kattekulbeek, is de belangrijkste waterloop. De beek, met de lager gelegen graslanden en de Buulder Broekbossen erlangs, stroomt westelijk en noordelijk van Budel en vormt tevens de grens met Hamont (België) en Maarheeze. Kleinere zijloopjes zijn de Moezel, ten noorden van de dorpskern van Budel, de Riet of Weergraaf en de Boschloop, aan de oostzijde.

Voor Brabantse begrippen is Budel zeer hoog gelegen. Budel-Dorplein ligt op 35-36 meter N.A.P. In de richting van het beekdal van de Buulder Aa neemt de hoogte af tot ca. 29 meter. De akkergebieden rond het dorp Budel en de verschillende gehuchten er omheen, liggen op 32-35 meter.

De bodem bestaat voornamelijk uit fijnzandig dekzand, plaatselijk met een lemig karakter. In het beekdal kan er veen optreden.

Het dekzand is in de periode van tijdens en na de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden, door wind afgezet. Langs de beek zullen ook oeverwallen zijn afgezet. De waterlopen hebben, aanvankelijk met smeltwater, geulen in het dekzand uitgesleten.

In grote lijnen kan het landschap van Budel onderscheiden worden in:

- a. Het enge beekdal van de Buulder Aa met graslanden en broekbossen, de vroeger beemden en hakhoutpercelen. Opmerkelijk, en kenmerkend voor de zeer oude bewoning, is de aanwezigheid van oude graslandbodems langs de Riet en Buulder Aa. Deze bodems hebben een humuslaag van meer dan 50 cm dikte, ontstaan door eeuwenlange bemesting.
- b. De dorpskom van Budel met de er omheen liggende gehuchten, bestaande uit bebouwing en erven.
- c. De akkers en weilanden rond de bebouwing. Het akkergebied wordt oostelijk min of meer begrensd door de beek de Riet. De oude akkerbodems zijn gedurende de middeleeuwen ontstaan door eeuwenlange bemesting en de vanuit de potstal toegevoegde heideplaggen.
- d. Heideontginningsgebieden ten westen de Budeler Bergen (ontwaterd door de Boschloop) en de Buulderbergsche heide en ten noorden van Budel-Dorplein.
- e. Heide, stuifzand en naaldbosgebied met vennen bij Budel-Dorplein en de Weerter- en Budeler Bergen. De bebouwing met naaldbout is van de latere 19e eeuw.

Door cultuurtechnische maatregelen van de recent uitgevoerde ruilverkaveling is veel van de kleinschaligheid en oorspronkelijke structuur verloren gegaan. De hoofdopzet van het beekdallandschap is nog redelijk herkenbaar.

Nederzettingen.

Budel is een beekdalnederzetting langs de Buulder Aa. Het waterloopje de Moezel heeft bij de vestiging ongetwijfeld ook een rol gespeeld.

Centraal ligt de bebouwde kom van Budel rond de Markt, mogelijk de oudste nederzetting, met er omheen de gehuchten Asbroek, Berg, Keunenhoek, Broekkant, Schoordijk, Bosch, Meemortel, Heikant, Heesakker, Midbuul, Toom, Groot- en Klein Schoot.

Budel is een typisch voorbeeld van een zogenaamd kransakkerdorp. De krans van nederzettingen ontstaan door boerderijsplitsingen, waarbij de nieuwe boerderijen aan de overzijde van de akker worden gebouwd. De krans wordt hier gevormd door de Burgemeester van Houtstraat en de Voorterdijk. De tussen deze straten en de Markt gelegen oude akkerpercelen, zijn inmiddels door na-oorlogse nieuwbouw grotendeels verdwenen.

Een tweede krans wordt gevormd door een aantal van de bovengenoemde gehuchten, die jonger zullen zijn dan de kern van Budel, maar nog middeleeuws van oorsprong. Enkele gehuchten als Keunenhoek, Bosch en Meemortel liggen gegroepeerd langs de beek de Riet in de richting van de voormalige heidbosgebieden. De uitlopende straten ervan kruisen deze beek. Zoals gebruikelijk dragen ze veelal de benaming 'dijk'.

Budel-Markt.

De Markt en nabije omgeving heeft een vanouds duidelijk centrumkarakter. Budel was ook een kerkdorp. De middeleeuwse kerk is in 1902 afgebroken en op dezelfde plaats vervangen door de huidige neogotische. In 1812 is de kleine Nederlands Hervormde kerk gebouwd.

De Markt heeft een driehoekige vorm. Het 18e eeuwse schepenhuis staat aan de oostzijde op het plein. De huizen staan er omheen gegroepeerd.

Vanwege het verbrede karakter wordt Budel wel tot het type van 'baandorp' gerekend. In de 18e en begin 19e eeuw was Budel een centrum van welgestelde kooplieden en kramers, de zogenaamde teuten. Verschillende huizen kunnen ten behoeve van deze teuten gebouwd zijn. Enkele huizen die aan de voorzijde wel en aan de achterzijde geen verdieping hebben kunnen mogelijk kempense verdiepingshuizen betreffen. De aanwezigheid van een relatief groot aantal oudere dorpswoonhuizen in Budel mag opmerkelijk genoemd worden. Vanaf de Markt lopen er lintbebouwde straten in verschillende richtingen met in hoofdzaak 19e eeuwse bebouwing, waartussen een aantal oudere. Aan de Kerkstraat vinden we de R.K. Kerk met pastorie en het kloostercomplex van de Zusters van Liefde van rond de eeuwwisseling. Enkele opmerkelijke woonhuizen zien we op de splitsing van Marktstraat, Molenstraat en Dorpsstraat.

In de zestiger- en zeventiger jaren is tegen de Markt aan een nieuw winkelcentrum in pleinvorm aangelegd, met als afsluiting het gemeentehuis, gebouwd in zogenaamde 'Bossche school'- stijl. Van de kransakkerdorpsbebouwing vinden we onder andere elementen terug langs de Burgemeester van Houtstraat, Gastelseweg en Nieuwe Dijk. De vroegere boerderijbebouwing is meest door woonhuizen vervangen en uitgebreid.

Het gehucht Berg ligt aan de westzijde van de Boulder Aa en grenst enerzijds aan het complex van de Gastelse- en Berger akkers, anderzijds aan de voormalige Boulderbergsche heide. Naast enkele 19e eeuwse boerderijen zien we in Berg een fraaie langgevel van de 17e eeuw.

Ten oosten van Budel liggen de gehuchten Keunenhoek, Broekkant, Schoordijk, Bosch, Meemortel, en Heikant. De bebouwing van boerderijen en woonhuizen liggen langs bochtig verlopende wegen die de beek de Riet of Weergraaf snijden. De gehuchten liggen temidden van oude akker complexen. Ten oosten van de Riet liggen latere, 19e eeuwse heideontginningen. Met name in Keunenhoek, Broekkant en Schoordijk is fraaie boerderijbebouwing van de 18e en 19e eeuw. Het gehucht Midbuul is door de uitbreiding van Budel nagenoeg aan de grens van de bebouwde kom komen te liggen. Ten zuiden ervan liggen de Schooter akkers. De bebouwing bestaat uit enkele boerderijen van rond de eeuwwisseling en recente woonbebouwing. Ook het gehucht Toom komt steeds meer in de verdrukking. De ligging aan de samenvloeiing van Kattekuilbeek en Kranjesbeek en oude akkerbodems is nog herkenbaar. Aan de Cranendoncklaan staat een 18e eeuwse langgevelboerderij. Vermeldenswaard is de situatie bij de splitsing van Cranendoncklaan en Grensweg met een tussen geboomte liggende brand- of drenkkuil, oude akkers en een tweetal woonhuizen van 1870.

Budel-Schoot behoorde parochieel onder Budel. In 1908 werd het een zelfstandige parochie. De noodkerk werd in 1929 vervangen. Budel-Schoot bestaat uit de gehuchten Groot-Schoot en Klein-Schoot. in aanleg agrarische nederzettingen aan de oorsprongen van de Kattekuilbeek en de Riet. Ten noorden van de gehuchten ligt het uitgestrekt complex van de Schooter akkers. Vooral Klein Schoot met een paar zeer interessante boerderijen heeft het oorspronkelijke karakter het meest behouden. Groot Schoot is vanaf de latere 19e eeuw intensiever bebouwd met woonhuizen. Met de aanleg van de spoorlijn Antwerpen-München-Gladbach in 1879 is er een aanzet van een stationswijkontwikkeling rond het Stationsplein. In de dertiger jaren is het station opgeheven. Restanten van de stationbebouwing en enkele cafe's en woonhuizen herinneren er nog aan. Ten zuiden van de spoorlijn ligt het voormalige heidegebied, dat nu deels ontgonnen is en deels met naaldhout ingeplant. Hier begon de Belg Dor in 1892 de Zinkfabriek, die uitgroeide tot een compleet fabrieksdorp:

Budel-Dorplein. Het dorp omvat, naast de fabrieksgebouwen, woonhuizen voor het personeel, kapel, kerk, en pastorie, kantinegebouw, klooster, winkels, school, postkantoor en zelfs een kleine gevangenis. Het gehele dorp stond ook tot voor kort nog onder het beheer van de fabrieksdirectie. Voor Brabant is het een zeldzaam voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling, die uit sociaal-historisch en industrie-historisch oogpunt zeer opmerkelijk te noemen is. Budel Dorplein hangt samen met de aanleg van bovengenoemde spoorlijn, die een aftakking naar de fabriek kreeg en de Zuid-Willemsvaart, die langs de zuidgrens van de gemeente Budel loopt.

De oudste bebouwing van Dorplein wijkt opvallend af van bebouwing elders in Brabant uit die tijd en heeft verwantschap met vergelijkbare gebouwen in de Belgische Maasstreek. Ten zuiden en oosten van de zinkfabriek is nog een aanzienlijk deel van het heide en vennencomplex aanwezig.

Bebouwing en groenelementen.

Boerderijen.

In Budel staan verschillende langgevelboerderijen met dwarsdeel van de 17e en 18 eeuw. De langgevelboerderij berg 15 met kruiskozijnen, is recentelijk ingrijpend gerestaureerd. Zeer interessant is Klein Schoot 21 met dubbele ankerbalkconstructie en gaaf 19e eeuws interieur. Opmerkelijk is ook de er naast gelegen dwarsdeelschuur met vitselstekwanden. Willem de Zwijgerstraat 25 is blijkens de versierde jaartalankers in aanleg van 1714, nr. 27, in 1982 gesloopt, zal van ongeveer dezelfde tijd zijn geweest.

Mogelijk 18e eeuws is Cranendoncklaan 8. Kortgevelboerderijen zijn Broekkant 50, Burgemeester van Houtstraat 88 en de recent gerestaureerde Keunenhoek 29 met jaartalankers 1756.

Van de eerste helft van de 19e eeuw is Klein Schoot 15, een boerderij van het krukhuistype, met een losstaande dwarsdeelschuur. Voorbeelden van langgevelboerderijen van de vroege 19e eeuw zijn Grootschoterweg 8, Midbuulweg 8, blijkens de jaartalankers van 1818 en Meemortel 22.

Tot ongeveer het midden van de vorige eeuw zien we steeds boerderijen met driebeukige gebinten en dwarsdeel. Ook bij de kortgevelboerderijen is de deel dwars gericht.

Latere voorbeelden van het langgeveltype zijn: Hamonterweg 22, Heuvel 26 en Midbuulweg 10. Fabriekstraat 36 en Grootschoterweg 8 zijn voorbeelden van kleine keuterijen die steeds zeldzamer beginnen te worden.

Afwijkend van de traditionele boerderijbouw is Gebr. Looymansstraat 42-44 van ca. 1905, behorend bij Budel Dorplein.

Woonhuizen

Onder "nederzettingen" is al gewezen op de verschillende oudere 17e-18e -en vroeg 19e eeuwse woonhuizen aan de Markt en directe omgeving. Voor een deel zullen het de vroegere huizen van teuten zijn. Een gezwenkte en getrapte zijgevel als van Dr. A. Mathijssenstraat nr. 1, wordt wel als karakteristiek voor dergelijke huizen beschouwd. De meeste huizen hebben de nokrichting evenwijdig aan de straat, zoals Markt 2, 10, 11 en 12, 24 en 26, Dorpsstraat 16, 18-20, 24 en Kerkstraat 2. Opvallend zijn de veelvuldig voorkomende ankers met boven en onder uiteenwijkende krullen.

Markt 2 en 10, 11, 12 behoren mogelijk tot het type van het kempens verdiepingshuis.

Molenstraat 2 staat met de korte gevel naar de straat en dateert volgens de fraaie sierankers van 1660.

Latere 19e eeuwse woonhuizen zijn onder meer Grensweg 45 en 49, Nieuwstraat 4, 6 en 8 met verdieping aan de straatzijde, en de pastorie met verdieping in opzet van ca 1850 en ca 1950 vernieuwd. Het brouwershuis met pilastergevel, Stationsplein 14 is van ca. 1860.

Stationsplein 1-3, van rond de eeuwwisseling valt op door gedetailleerd siermetselwerk in de gevel.

Karakteristiek voor het dorpsbeeld met lintbebouwde straten zijn enkele villa's, waaronder Nieuwstraat 41 met jugendstilelementen, en bijvoorbeeld Grootschoterweg 133 en 149 met café.

Bijzonder voor Budel zijn de verschillende huizen van Budel-Dorplein vanaf 1892, bedoeld voor directie en personeel van de zinkfabriek. We noemen onder meer de Hoofdstraat, Anton Stevenstraat, Liedekerkestraat. Opmerkelijk zijn de aardig gedetailleerde arbeidershuizen aan de Rector van Nestestraat. Vooral de oudste bouwfases hebben aan afwijzend materiaalgebruik vergeleken met elders in Brabant.

Kerkelijke bebouwing.

Van 1812 is de kleine N.H. zaalkerk aan de Dr. A. Mathijssen - straat. Opvallend voor het silhouet van het dorp, tot ver in de omtrek, is de driebeukige neogotische kerk O.L.V. Visitatie van 1904-1912 van architect C. Franssen, met hoge torenspits. Minder opvallend is de kerk en noodkerk van Budel-Schoot respectievelijk van 1929 en 1908. De eerste is van architect J. Franssen. De H. Jozef, in Budel-Dorplein gebouwd in archaïserende stijl is van 1950 van architect H. Pontzen.

Kloostercomplexen van rond de eeuwwisseling zien we in de Kerkstraat, van de zusters van Liefde en aan de Hoofdstraat van de zusters van Liefde van Sint Vincentius, als onderdeel van Budel-Dorplein.

Curieus is een kapel op het terrein van de zinkfabriek, in onderkomen staat.

Verspreid over de gemeente Budel staan er wegkapelletjes, H. Hartbeelden en kruisbeelden.

Bedrijfsbebouwing.

Budel is een drietal molens rijk: Meemortel 24, 'Nooit gedacht', een korenmolen met bovenkruier van 1846; Grootshoterweg 17, 'Janzona' een bergkorenmolen van 1937 en Burgemeester van Houtstraat, 'Zelden rust' een bergkoren molen van 1869. Nog vrij gaaf bewaard is het complex van de zuivelfabriek Sint Antonius van ca 1900 en latere gebouwen, aan de Maarheezerweg. Zeer opmerkelijk is de eerder genoemde zinkfabriek onder Budel-Dorplein aan de Hoofdstraat, gebouwd vanaf 1892. De fabriek functioneert nog steeds, al is de productiewijze geheel gewijzigd, van smeltmethoden naar galvanisering.

Overige bebouwing.

Op de Markt zien we het markante voormalige schepenhuis van 1771 en latere wijzigingen. Het is een eenvoudig gebouw op vierkante plattegrond met lager aangebracht bordes en trappen. Het nieuwe gemeentehuis van 1965 is een opmerkelijk voorbeeld van zogenaamde 'Bossche school'- stijl. Er zijn verscheidenen interieurstukken behorende bij deze stijl aanwezig.

Van het einde der vorige eeuw is de grenspostbebouwing aan de grensweg met aardige geveldetaillering. In Budel-Schoot staan restanten van stationsbebouwing met opvallende baksteenversieringen.

Tenslotte noemen we nog de bebouwing behorende bij het complex van de zinkfabriek, Budel-Dorplein, waaronder een postkantoor, kantingebouw en de curieuze gevangenis aan de Anton Stevensstraat.

Artefacten.

Typerend voor Budel is een tweetal hardstenen grenspalen. Karakteristiek voor de streek zijn de diverse veldkeien, die veelal de hoeken van de boerderijen beschermen.

Groenelementen.

Op verscheidene plaatsen treffen we nog snoeilindes aan voor de boerderijen onder andere in de fabrieksstraat, Keuenhoek, Meemortel, en Pater Ullingstraat.

Fraaie exemplaren staan bij Willem de Zwijgerstraat 27, Meemortel 23 en Keuenhoek 29. Markant is Wilhelminaboom, een grootbladige linde aan de Nieuwstraat. Imposant is ook de paardekastanje aan de Nieuwstraat van 380 cm omtrek.

Enkele tuinen hebben fraai opgaand geboomte met beuk, eik, linde, paardekastanje en dergelijke met name in de Kerkstraat en Nieuwstraat. Vermelding verdienen de twee oude haagbeuken bij Berg 15. Opgaand geboomte markeert ook de drenkkuil op de splitsing van de Grensweg en Cranendoncklaan.

Oude hagen zien we nog weinig; voorbeelden zijn Molenstraat 2 en Klein Schoot 21.

Uniek zijn de oude hagen van haagbeuk, beuk en liguster langs het Kerkepad.